

LITERATURA BIZANTYJSKA W KOŚCIELE PRAWOSŁAWNYM NA TERENIE WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO W XVI WIEKU

Antoni MIRONOWICZ (Białystok, Poland)

Problem percepcji literatury bizantyjskiej na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku chciałbym przeanalizować na podstawie zbiorów biblioteki supraskiej. Na temat monasteru supraskiego i jego kontaktów z innymi centrami prawosławia ukazały się liczne opracowania historiografii polskiej i obcej¹. Monaster supraski ma swoje niekwestionowane miejsce w historii Kościoła wschodniego, regionu i kultury wielu narodów słowiańskich. Ten najbardziej wysunięty na zachód

---

¹ Za podstawowe należy uznać prace: S. Alexandrowicz, *Nowe źródło ikonograficzne do oblężenia Połocka w 1579 r.*, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. XIX, Warszawa 1971, z. 1; W. A. Canturia, *Istorija architektury Bietorusi*, Mińsk 1969; M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Oficina supraska 1695–1803*, Warszawa 1993; N. Dołmatow, *Supraśliskij archimandrit Iarion, kniaź Masalski*, "Litowskije Jeparchialnyje Wiedomosti", Wilno 1887, nr 3; tenże, *Supraslskij Błagowieszczeńskij monastyr*, Petersburg 1892; F. Dobrjanskij, *Opisanije rukopisiej Wilenskoj Publiczeskoj Biblioteki cerkownostowiańskich i russkich*, Wilno 1882; M. Hajduk, *Sanktuarium nad Supraślą*, "Slavia Orientalis", t. XXXVIII, nr 3–4, 1989; I. I. Jodkowskij, *Cerkwi prisposoblennyje k oboronie w Litwie i Litowskoj Rusi*, "Driewnosti", t. VI, 1915; M. S. Kacer, *Bietoruskaja architektura*, Mińsk 1969; W. Kochanowski, *Pobazyliński architektoniczny w Supraślu*, "Rocznik Białostocki", nr 4, Białystok 1963; Z. Lebedzińska, *Freski z Supraśla. Katalog wystawowy*, Kraków 1968; J. Maroszek, *Kalendarium klasztoru Ojcyw Bazyliańów w Supraślu – czasy Aleksandra Chodkiewicza*, "Białostoczczyzna" nr 2(34), 1994, s. 3–13; A. Mironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leiman 1984; tenże, *Kodeks supraski*, "Białostoczczyzna" 1988, nr 1(9); tenże, *Związki literackie Kijowa z monasterem supraskim w XVI wieku*, "Slavia Orientalis", t. XXXVIII, nr 3–4, 1989; tenże, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991; tenże, *Tożsamość i tolerancja w rozumieniu prawosławnych zakonników supraskich w XVI wieku*, "Rocznik Teologiczny", R. XL, z. 1–2, Warszawa 1998; tenże, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998; tenże, *Największa fundacja Aleksandra Chodkiewicza. Spór o charakter fundacji*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–*

prawosławny ośrodek klasztorny przekształcił się w drugiej połowie XVI wieku w centrum kulturowe o znaczeniu ogólnosłowiańskim.

Monaster supraski był największym w XVI wieku prawosławnym ośrodkiem zakonnym na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego². Początki Ławry supraskiej sięgają 1498 r.. W tym to roku wojewoda nowogródzki i marszałek Wielkiego Księstwa Litewskiego, Aleksander Chodkiewicz, ufundował zgromadzenie zakonne w Gródku. Większość przybyłych mnichów pochodziła z klasztorów kijowskich. Według legendy część z mnichów kijowskich pochodziła ze Świętej Góry Athos. Pierwotne usytuowanie monasteru w pobliżu tętniącego życiem zamku w Gródku nie odpowiadało wymogom życia pustelniczego. Wkrótce też część mnichów powróciła do Kijowa a pozostała przeniosła się w 1500 r. na uroczysko Suchy

---

XVIII wieku, pod red. J. Urwanowicza, Białystok 2003, s. 529–550; N. Modest, *Supraslskij Błagowieszczecskij monastyr*, „Wiestnik Zapadnoj Rossii”, t. I, kn. 2, Wilno 1867; M. Morelowski, *Zarys syntetyczny sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dzwinaq*, Wilno 1939; M. A. Oboleński, *Supraslskaja rukopis' sodzierzaszczaja nowogrodskuju i kijowskuju*, Moskwa 1836; S. Petkowicz, *Nektaruje Srbin, Slikow XVI w.*, [w:] *Sbornik za likowne umetnosti*, Nowy Sad 1972; N. I. Petrowa, *Supraslskij manastyr, kak zaszcitnik prawostawija w XVI i w naczale XVII wieka*, „Wilenskiy Kalendar na 1896 god”, Wilno 1895; P. P. Pokryszkin, *Błagowieszczenskaja cerkow w Supraslskom monastyrie*, [w:] *Sbornik archieograficznych statiej podniesiennyje grafu A. A. Bobrinskomu*, Sankt-Petersburg 1911; A. Rogow, *Freski z Suprasla*, „Driewnierusskoje isskustwo. Monumientalnaja żiwopis XI–XVII w.”, Moskwa 1980; A. Siemaszko, *Malowidła ścienne cerkwi Zwiastowania w Supraślu. Rekonstrukcja programu ikonograficznego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki”, z. 21, Kraków 1996; St. Stawicki, *Czy Nektarij autor „Typika” był autorem malowideł supraskich?*, „Biuletyn Historii Sztuki”, Warszawa 1972, R. XXXIV, nr 1; *Supraslski ili Retkow sbornik*, Sofia 1982, t. 1–2, opracowanie i wstęp J. Zaimowa i M. Kopaldo; *Supraslskaja letopis*, [w:] *Potnoje Sobranije Russkich Letopisiej*, t. XXXV, Moskwa 1980; S. Szymański, *Freski z Supraśla. Próba rekonstruowania genealogii*, „Rocznik Białostocki”, t. XI, 1972; A. Szyszko-Bogusz, *Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie*, [w:] *Sprawozdanie Komisji do badań nad historią sztuki w Polsce*, t. IX, z. 3–4, Kraków 1914; *500 lat monasteru w Supraślu*, Supraśl 1998.

² O roli monasteru supraskiego w dziejach Kościoła prawosławnego por. N. Dalmatow, *Supraslskij Błagowieszczecskij monastyr*, Petersburg 1892; N. Modest, *Supraslskij Błagowieszczecskij monastyr*, s. 70–81; A. Rogow, *Supraśl kak odin iz centrow kulturnych swiaziej Bielorusсии s drugimi sławianskimi stranami*, „Sławianie w epochu feodalizmu”, Moskwa 1978, s. 321–334; A. Mironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leiman 1984.

Hrud, dając początek Ławrze supraskiej³. W 1501 r. ufundowano tam cerkiew drewnianą pw. św. Jana Teologa, patrona ojca Aleksandra Chodkiewicza – Iwana, wojewody kijowskiego (1480–1484), który zginął w niewoli tureckiej. W latach 1503–1511 wybudowano cerkiew murowaną pw. Zwiastowania NMP. Inwestycje tę można było zrealizować dzięki nadaniom ziemskim ufundowanym klasztorowi przez jego ktitorów: Aleksandra Chodkiewicza i biskupa smoleńskiego Józefa Sołtana oraz przez wielu wybitnych przedstawicieli Cerkwi prawosławnej.

Monaster supraski w XVI w. utrzymywał ścisłe kontakty z czołowymi centrami życia religijnego Kościoła prawosławnego w kraju i zagranicą. Bliskie kontakty monasteru z Kijowem, Słuckiem, Moskwą, Serbią, Bułgarią i Grecją pozwoliły na skoncentrowanie w nim dorobku kulturowego wielu narodów. Ławra supraska stała się ośrodkiem myśli teologicznej. Mnisi suprascy, broniąc kanonów Cerkwi prawosławnej, pozostawali otwarci na nowe nurty filozoficzne i religijne. Na tak otwarty charakter ośrodka wpływ miało niewątpliwie jego położenie na granicy Litwy i Korony, a więc na styku różnych prądów religijnych i filozoficznych chrześcijaństwa wschodniego i zachodniego. Oddziaływanie kultur narodów wschodniosłowiańskich i bałkańskich uwidoczniło się na terenie klasztoru w zbiorach biblioteki klasztornej, architekturze i malarstwie ikonograficznym.

Inwentarz biblioteki klasztornej z 1557 r. wymienia około 200 rękopiśmiennych i drukowanych ksiąg. W 1645 r. było ich już 587. Wśród rękopisów znajdowała się *Minieja Czetnaja* pochodząca z początków XI w.⁴ Ten najstarszy znany na ziemiach polskich zabytek piśmiennictwa cyrylicznego został przywieziony do Supraśla w 1582 r. przez patriarchę serbskiego i bułgarskiego Gabriela. Zainteresowanie się mnichów supraskich kulturą staroruską sprzyjało gromadzeniu w bibliotece klasztornej materiałów historycznych i kronikarskich. W bibliotece klasztoru przechowywana była kopia *Kroniki Kijowskiej i Nowogrodzkiej*. *Kronika Kijowska*

³ Kronika Ławry supraskiej tak przedstawia początki monasteru: Zakonnicy poprosili swego ktitora, aby na innym “spokojniejszym miejscu ich ufundował. Ten Pan świątobliwy pozwolił im onego samym obraz. A tak już mając fundatora konsens, zrobili drewniany krzyż i puścili z Grydka rzeką Supraślem, tą intencją, gdzie na którym miejscu stanie, tym się mieli kontentował (...). Tradycja głosi, że mnisi pomodliwszy się, puścili na wodę krzyż z częstką “świętego drzewa”. Krzyż, w asyście dwóch zakonników, doptynał do uroczyska Suchy Hrud w miejscu ujścia do Supraśli dwóch potoków Berezówki i Grabówki. *Archieograficzeskij sbornik dokumentow, odnosiaszczichsia k istorii Siewiero-Zapadnoj Rusi, izdawajemyj pri Uprawlenii Wilenskogo Uczebnogo Okruga*, t. IX, Wilno 1870, s. 2, 42 (dalej ASD).

⁴ Kodeks supraski — najstarszy zabytek piśmiennictwa cyrylicznego został wydany w formie reprintu w Bułgarii. *Supraski ili Retkow sbornik*, Sofia 1982, t. 1—2, opracowanie i wstęp J. Zaimowa i M. Kopaldo; A. Mironowicz, *Kodeks supraski*, “Białostoczczyzna” 1988, nr 1(9), s. 1—3.

rękopisu supraskiego obejmuje okres od założenia państwa ruskiego do bitwy pod Orszą w 1515 r.⁵ Do tradycji staroruskiej odwołuje się supraska wersja białorusko-litewskiej kroniki z 1519 r.⁶ Kronika ta składa się z trzech części: “zebrane latopisy złożone”, fragmentu poświęconemu wielkiemu księciu Witoldowi i latopisu wielkich ksiąząt litewskich⁷. Biblioteka klasztorna posiadała w swych zbiorach inne latopisy ruskie: *Carstwiennik s letopiscem i Wriemiennik s letopiscem*⁸.

O bezpośrednich kontaktach monasteru supraskiego ze Świętą Górą Athos świadczą liczne utwory literackie przechowywane w bibliotece klasztornej, pisma i dzieła polemiczne. Niektóre z nich były kopiowane i rozpowszechniane były wśród ówczesnego duchowieństwa prawosławnego i wiernych. Przed 1596 r. pozostało na terenie klasztoru kilkanaście dzieł polemicznych. W kodeksie, przechowywanym w bibliotece monasteru kijowskiego św. Michała, znajdowało się osiem utworów supraskich z XVI w⁹. Były to:

- 1) *List do nieznanego z imienia arcybiskupa tacińskiego z 1511 r.*¹⁰,
- 2) *Postanie węgierskiego króla Janusza do mnichów św. Góry Athos z 1534 r.*
- 3) *Odpowiedź mnichów afońskich na postanie króla węgierskiego Jana Zapolyi z 1534 r.*,

⁵ *Supraskskaja letopis*, [w:] *Połnoje Sobranije Russkich Letopisiej*, t. XXXV, Moskwa 1980, s. 6 (dalej PSRL).

⁶ M. A. Oboleskij, *Supraskskaja rukopis' sodzieriżaszczaja nowogrodskuju i kijowskiju*, Moskwa 1836, s.115; *ASD*, t. IX, s. 54;

⁷ F. Dobrjanskij, *Opisanije rukopisiej Wilenskoj Publiczeskoj Biblioteki cerkownostowiańskich i russkich*, Wilno 1882, s. 70.

⁸ *ASD*, t. IX, s. 54.

⁹ N. I. Petrowa, *Supraskskij manastyr, kak zaszcitnik prawostawija w XVI i w naczale XVII wieka*, s. 164–179.; A. Mironowicz, *Związki literackie Kijowa...*, s. 537–542.

¹⁰ *Postanie* składa się z dwóch części: 1) pierwsza przedstawia naukę św. Ojców, wypisy z Ewangelii, posłań apostołskich oraz nauki o pochodzeniu Ducha Świętego od Boga Ojca; 2) druga stanowi polemikę z nauką Kościoła katolickiego o prymacie papieskim i ukazuje odejście Cerkwii rzymskiej od postanowień siedmiu soborów powszechnych. Utwór ma charakter odpowiedzi na list arcybiskupa katolickiego. Według N. Petrowej, odpowiedź polemiczna została napisana przez mnicha supraskiego i nawiązywała do listu arcybiskupa, pragnącego pozyskać do unii, Aleksandra Chodkiewicza, (N. I. Petrowa, *Supraskskij monastyr'...*, s. 169–170). Ktitor monasteru polecił ihumenowi Kalistowi rozpatrzenie postania i przygotowanie na nie odpowiedzi. Arcybiskupem, starającym się o pozyskanie Chodkiewicza do unii był arcybiskup gnieźnieński Jan Łaski, który na soborze laterańskim przedstawił postanie o błędzeniu narodu ruskiego. *Postanie* było zgodne z niektórymi punktami wyrażonymi przez Łacinnika w *Postaniju* supraskim. *Centralna Naukowa Biblioteka Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie* (dalej CNB ANU), 475p/1656, k. 1–21; *Historica Russiae Monumenta*, pod red. A. J. Turgenewa, Petersburg, 1841, t. I, s. 123–127.

4) *Opowieść o spustoszeniu Góry Athos przez Łacinników w 1276 r.*, przepisana w monasterze supraskim w 1546 r.

5) *Rozmowa chrześcijanina z Żydem o wierze i ikonach*.¹¹

6) *Postanie do Łacinników* z 1581 r.¹²

7) *Skazanie na bogomierzkuju, na pogannuju latinu, kotoryi papieży chto, czto w nich wymyslili w ich poganoj wierze* powstałe po 1586 r.¹³

8) utwór *Nowozłożonnoje pouczenie wo Litwani naricajemym Logafiedom* z pocz. XVII w.¹⁴

Niektóre fragmenty pierwszych pięciu utworów powtarzają się w drugiej redakcji, złożonej w monasterze supraskim w 1578 r. i przepisanej w 1580 r. Zawierają one ostrą polemikę z naukami protestantyzmu, judaizmu, katolicyzmu i islamu. Popularne było na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, powstałe w Supraślu (1570), „Spisanije protiv Lutrow”, wymierzone przeciwko zwolennikom reformacji. Autorem jego był tamtejszy „swiaszczennoinok” (zakonnik ze święceniami kapłańskimi) Eustachy. Utwór, zawierający fragmenty posłań o. Artemiusza, doczekał się drugiej redakcji na początku XVII w. Twórcami jego byli antyunijnie nastawieni zakonnicy suprascy¹⁵.

Nas szczególnie interesuje kilka utworów. *Postanie węgierskiego króla Janusza do mnichów św. Góry Athos z 1534 r.*¹⁶ Opowieść ta dotyczy wydarzeń na św. Górze Athos. W okresie rządów cesarza bizantyjskiego Romana (1028–1034) w cerkwi sobornej monasteru kseropotamskiego (Xeropotamou), w dzień 40 męczenników (9 marca) corocznie wyrastał grzyb o czterdziestu zakończeniach. W

¹¹ CBN ANU, 475p/1656, k. 198–201.

¹² *Postanie do Łacinnian...* z 1581 r. było skierowane przeciwko pismom jezuity Piotra Skargi, przygotowującemu grunt pod unię kościelną. Utwór stanowił odpowiedź na pracę Skargi „O jedności Cerkwi Bożej...” wydaną w 1577 r. W *Postaniju* supraskim odnajdujemy ostrą polemikę z dogmatami Kościoła katolickiego. CNB ANU, 475p/1656, k. 157–169; N. I. Petrowa, *Supraslskij monastyr...*, s. 171–173; tamże, *Zapad-norusskije polemiczeskije soczinienija XVI w.*, 1894, marzec, s. 349–380.

¹³ *Skazanie na bogomierzkuju, na poganu latinu...* spisane po 1586 r. było odpowiedzią mnichów supraskich na książkę Piotra Skargi. Oba utwory (*Skazanie i Postanie*) powstały za archimandrii Tymoteusza Złoby (1575–1589), gorliwego obrońcy praw Cerkwi prawosławnej. CNB ANU, 475p/1656, k. 205–208; N. I. Petrowa, *Supraslskij monastyr...*, s. 173–174.

¹⁴ Tamże, s. 174–175.

¹⁵ A. Popow, *Obliczitietyja spisanija protiv Żidow i Latinian po rukopisi Imper. Publicznoj Biblioteki 1580 g.*, „Cztienija w Imperatorskom Obszczestwie istorii i driewnostiej rossijskich pri Moskowskom Uniwersitietie”, t. I., Moskwa 1879, s. 1–41.

¹⁶ CNB ANU, 475p/1656, k. 21v–26; N. I. Petrowa, *Supraslskij monastyr...*, s. 170–171.

teżże świątyni, za panowania imperatora Michała VIII Paleologia (1258–1282), ogłoszono unię liońską z Rzymem. Wydarzenie to miało miejsce w 1276 r. Po ogłoszeniu unii grzyb przestał rosnać, a cerkiew uległa zniszczeniu podczas trzęsienia ziemi. Odbudowano ją za panowania cesarza Andronika II (1282–1328).

Ze Św. Góry Athos przybyła też do monasteru supraskiego *Odpowiedź mnichów afońskich na postanie króla węgierskiego Jana Zapolya z 1534 r.*¹⁷ Utwór stanowi polemikę z hasłami reformacyjnymi. Odpowiedź na posłanie mnichów athoskich była reakcją na rozwój luteranizmu na Węgrzech (1534 r.). Jan Zapolya (do niego była skierowana odpowiedź) został królem węgierskim (1526–1540), obranym przez część magnatów, po śmierci Ludwika II Węgierskiego (1526). Konkurentem do korony był Ferdynand I Habsburg. Obaj pretendenci doszli do porozumienia w 1538 r. Zapolya otrzymał Siedmiogród i część Węgier oraz dożywotnio – tytuł królewski. Jako król węgierski pragnął wykorzystać niektóre rozwiązania organizacyjne i obrzędowe Kościołów prawosławnego i luteranckiego do naprawy Kościoła katolickiego. W tym celu nawiązał kontakty z mnichami athoskimi, prosząc ich o ukazanie różnic między katolicyzmem a prawosławiem i luteranizmem a także o opinię na temat projektu zwołania na terytorium Węgier soboru hierarchów Kościoła wschodniego i zachodniego. Mnisi greccy wykazali odejścia teologiczne Kościoła katolickiego od postanowień siedmiu soborów powszechnych i różnice dogmatyczne między wyznaniem chrześcijańskimi. Ta część “posłania” była wielokrotnie wykorzystywana przez mnichów supraskich w utworach polemicznych.

Na bliskie kontakty mnichów z monasteru supraskiego z duchowieństwem athoskim wskazuje inny utwór – *Opowieść o spustoszeniu św. Góry Athos. Sija powieści przyniesiona iz swiatyje gory Kaulgerri u monastyr supraslski w leto ot sozdanija mira 7054 (1546) i w toż leto wpisana, a kogda sodiejaszczasja pried koncem wyobrażena sut, jeże o obiteli ksiropotańskiej, iże w Swiatoj Gorie sbystsja ot latinomudrujuszczich (...)*.¹⁸ *Opowieść* opowiada o zgubnych następstwach dla całego Kościoła prawosławnego zajęcia Góry Athos przez łacinników i powołania do życia Cesarstwa Łacińskiego (1204–1261). *Opowieść* miała być przestrożą tym wszystkim, którzy zdecydowali się porzucić prawosławie. Utwór ten był wielokrotnie kopiowany w monasterze supraskim i rozpowszechniany w innych ośrodkach zakonnych.

W 1530 r. mnich supraski Arseniusz skopiował pracę św. Jana Klimaka *Drabina*. “Kniha Lestwica w powieści” znajdowała się w monasterze przed 1530 r. Z Ławry Supraskiej rękopis zawieziony został do serbskiego monasteru Hilandar, na Świętej Górze Athos, przez mnicha Arseniusza. Na początku lat trzydziestych XVI wieku mnich Arseniusz donosił metropolicie kijowskiemu Makaremu II, że

¹⁷ CNB ANU, 475p/1656, k. 26v–96.

¹⁸ *Biblioteka Akademii Nauk Rosji*, Petersburg, kol. P. Dobrochotowa, nr 31, k.

archimandryta supraski Sergiusz Kimbar zmieniał porządek liturgii i nanosił poprawki w rękopisach słowiańskich. Archimandryta supraski zmuszony był tłumaczyć się pisemnie swemu metropolicie kijowskiemu w 1536 r. W wyniku powstałego konfliktu z archimandrytą mnich Arseniusz zabrał rękopis i udał się na Św. Górę Athos¹⁹. Jest wiele prawdopodobnym, że rękopis ten przywiózł na Świętą Górę Athos wraz z mnichem Arseniuszem ihumen supraski Antoni, który zginął następnie śmiercią męczeńską z rąk Turków²⁰.

W monasterze supraskim znajdował się *Paterik Rzymski czyli Biesiedy Grigorija, papy rzymskiego s archidiakonem Pietrom o żiznii itałjańskich otcow*. Ten średniowieczny rękopis, w języku starobułgarskim, został napisany w jednym z monasterów athoskich. Na takie pochodzenie rękopisu wskazuje jego oprawa i język²¹.

Monaster supraski pozostawał w kręgu bezpośrednich zainteresowań patriarchy carogrodzkiego. Patriarcha Konstantynopola, Jeremiasz II, widząc w monasterze supraskim ostoję prawosławia na Litwie, przybył do klasztoru i podporządkował go w 1589 r. bezpośrednio swej władzy. Po pobycie w monasterze supraskim patriarchy konstantynopolitańskiego Jeremiasza II (1587–1595) odbył się w Wilnie sąd nad archimandrytą Tymoteuszem. Na mocy decyzji patriarchy carogrodzkiego Tymoteusz Żłoba został pozbawiony godności archimandryty, a na jego miejsce Jeremiasz II powołał w 1589 roku hieromnicha Hilariona Massalskiego²². Mylną datę 1592 roku objęcia godności archimandryty podaje *Kronika Ławry Supraskiej*.²³ Archimandryta otrzymał w Wilnie od patriarchy drogocenną mitrę.²⁴ Siedem lat wcześniej, 14 czerwca 1582 r., przebywający w klasztorze metropolita serbski i bułgarski Gabriel nadał przełożonemu monasteru Tymoteuszowi również

¹⁹ L. L. Szczawinskaja, J. A. Łabyncew, *Literatura betarusow Pol'szi (XV–XIX ww.)*, Mińsk 2003, s. 111, przyp. 36; N. Morozowa, S. Temczin, *Driewniejszyje rukopisi Suprasl'skiego Błagowieszczeńskiego monastyra (1500–1532)*, [w:] *Z dziejów monasteru supraskiego*, Białystok 2005, s. 133.

²⁰ D. Bohdanowicz, *Katalog kirilskich rukopisa manastira Chilandara*, Belograd 1978, s. 104; A. Naumow, *Supraśl jako jeden z głównych ośrodków kulturalnych w Rzeczypospolitej*, [w:] *Z dziejów monasteru supraskiego*, Białystok 2005, s. 108.

²¹ A. A. Turilow, *Zamietki o kirilliczeskich pieramiennych rukopisjach sobranija żywszej Wilenskoj publicznoj Biblioteki*, “Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne”, t. II, Kraków 1997, s. 117; N. Morozowa, S. Temczin, *Driewniejszyje rukopisi Suprasl'skiego Błagowieszczeńskiego monastyra (1500–1532)*, s. 127; L. L. Szczawinskaja, *Litieraturnaja kultura betarusow Podljaszja XV–XIX ww. Kniżnyje sobranija Suprasl'skiego Błagowieszczeńskiego monastyra*, Mińsk 1998, s. 25.

²² N. E. Brandenburg, *Rod kniaziej Mosal'skich (XIV–XIX)*, Sankt-Pietierburg 1892, s. 55–56.

²³ *Archieograficzeskij sbornik dokumentow, odnosiaszczichsia k istorii Siewiero-Zapadnoj Rusi*, t. IX, Wilno 1870, s. 88.

²⁴ Modest, *Supraśl'skij Błagowieszczeńskij monastyr*, “Wiestnik Zapadnoj Rusi” t. I, kn. 2, Wilno 1867, s. 70–81.

mitrę²⁵. Warto przypomnieć, że tomos na ustanowienie Ławry supraskiej dał w 1505 r. patriarcha konstantynopolitański Joachim (1498–1502, 1504–1505). Patriarcha ten interesował się sprawami Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich. O jego zainteresowaniach sprawami prawosławnymi na Litwie świadczy przysłane w 1505 r. monasterowi supraskiemu błogosławieństwo²⁶. Za zgodą patriarchy carogrodzkiego metropolita Jonasz III (1502–1507) dokonał 15 października 1503 r. poświęcenia kamienia węgielnego pod budowę cerkwi sobornej Zwiastowania NMP w Supraślu²⁷.

Wyrazem bezpośrednich związków monasteru supraskiego ze Świętą Górą Athos jest postać **św. Antoniego Supraskiego**. Antoni, czwarty przełożony monasteru supraskiego przebywał w monasterze od samego początku jego funkcjonowania. Jego imię wpisane jest w wykazie braci monasteru za ihumena Pafnucego i Jonasza. Prawdopodobnie mnich Antoni miał świeckie imię Anastazy i pochodził z prawosławnej rodziny mieszczańskiej. Święty, znany w młodości ze swego porywczego charakteru, doprowadził do zabójstwa człowieka. W odruchu skruchy za popełniony grzech wstąpił do monasteru Zaśnięcia NMP w Supraślu i złożył śluby zakonne za pierwszego archimandryty Pafnucego. Około 1516 r., po śmierci ihumena Jonasza został przełożonym monasteru. W 1518 r. występuje on w sporze monasteru z poddanymi włości suraskiej, którzy bezprawnie zajęli niektóre ziemie należące do Choroszczy. Choroszcz zaś stanowiła uposażenie monasteru supraskiego²⁸. W nieznanych bliżej okolicznościach ihumen Antoni zmuszony został opuścić monaster w Supraślu i udał się do jednego z monasterów na św. Górze Athos. Według żywotu świętego, powodem wyjazdu z Supraśla było dążenie do oddania swego życia za wiarę prawosławną w krajach muzułmańskich. Niektórzy badacze uważają, że Antoni jeszcze w Supraślu złożył śluby wielkiej schizmy z imieniem Onufry²⁹.

Antoni Supraski na św. Górze Athos przez kilka lat przebywał w wieży Św. Sawy Serbskiego, niedaleko świątyni Protatu w stolicy Karies. Tam nie uzyskał zgody od starców athoskich na śmierć męczeńską i przez kilka lat prowadził życie

²⁵ ASD, t. IX, s. 88.

²⁶ ASD, t. IX, s. 5–6, 16–22; “Wiestnik Zapadnoj Rossii. Istoriko-litieraturnyj żurnal”, R. V, kn. 7, t. I, Wilno 1867, s. 1–3; Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. IX, Sankt-Pietierburg, 1879, s. 155–156; A. Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, s. 6.

²⁷ ASD, t. IX, s. 17.

²⁸ “Wiestnik Zapadnoj Rossii. Istoriko-litieraturnyj żurnal”, R. V, kn. 9, t. III, Wilno 1867, s. 15–17.

²⁹ J. Charkiewicz, *Św. Antoni Supraski*, “Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, nr 3(184), 2005, s. 11.

zakonne. Jednakże słysząc o męczeńskiej śmierci młodzieńca Jana, zmęczonego przez Turków w greckim mieście Serres, podjął decyzję pójścia jego śladami. Mnich Antoni udał do Salonik i wszedł do cerkwi Bogurodzicy Achiropiitos, zamienionej w latach czterdziestych XV wieku na meczet. W czasie mużulmańskiego nabożeństwa Antoni Supraski zaczął się modlić, za co został pobity i wtrącony do więzienia. Na przesłuchaniu odmówił przejścia na islam i w ostrej formie potępił prześladowanie chrześcijan. Za swoją działalność i wystąpienie został zabity a następnie spalony.³⁰ Żywot św. Antoniego Supraskiego spisano w jednym z klasztorów athoskich na podstawie opowieści mnichów. Żywot ten był znany mnichom supraskim, albowiem wielu zakonników ze św. Góry Athos przebywało w prawosławnych ośrodkach monastycznych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Do naszych czasów zachował się XVI – wieczny odpis, znajdujący się w rękopisie *Prologion Wierszowy*, który jest przechowywany w Państwowym Muzeum Historycznym w Moskwie³¹.

Monaster supraski utrzymywał bliskie kontakty z ośrodkami serbskimi i bułgarskimi. Tradycja powiązań białoruskich ośrodków prawosławnych z Serbią sięga 1415 roku, kiedy to metropolitą kijowskim został Grzegorz Camblak³². Pisma Grzegorza Camblaka *Pochwalnoje słowo mitropolity Kipriana* i *Pochwalnoje słowo Eufimiju Tyrnowskomu* zawierają terminologię cerkiewną i słownictwo serbskie i bułgarskie. Potwierdzeniem tych związków było zamieszczenie w Kodeksie z XVI wieku żywotu św. Sawy Serbskiego, w Minieji służebnej (XVI w.) oficjum ku czci św. Symeona Serbskiego³³. Obok oficjum ku czci św. Symeona Serbskiego jeden z jego supraskich czytelników napisał: *Po rassużdenii isku s niniejszych nie praznujetsa siej św. Simeon czisto 13 dnia* i dalej w innym miejscu *św. Simeona Serbskiego nie praznujetsa*. Zapis ten sugeruje, że nie wszyscy w monasterze akceptowali kult świętego serbskiego. Kult św. Symeona cieszył się dużą popularnością na Rusi Moskiewskiej, nie był natomiast popularny na ziemiach białoruskich. Powodem takiej postawy była sama postać świętego, który znany był z działalności przeciwko arianom³⁴. W XVI wieku arianizm był rozpowszechniony w Wielkim Księstwie Litewskim i zapewne nie chciano lansować świętego serbskiego znanego przeciwnika tego wyznania. W Minieji październikowej (pocz. XVII w.)

³⁰ Wydanie okolicznościowe żywotu świętego z ikoną św. Antoniego Supraskiego, Supraśl 2007.

³¹ "Prawosławna Encyklopedia", t. II, Moskwa 2000, s. 680.

³² T. M. Trajdos, *Metropolici Kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak a problemy Cerkwi prawosławnej w państwie polsko-litewskim u schyłku XIV i w pierwszej ćwierci XV w.*, "Balcanica Posnaniensia. Acta et studia", t. II, Poznań 1985, s. 211–234.

³³ F. Dobrjanskij, *Opisanije...*, s. 68.

³⁴ Tamże, s. 286.

znajduje się oficjum ku czci św. Arseniusza Serbskiego z charakterystycznym dopiskiem: *w siej że dzień swiatago Urosza karala ktitora mesta siego, pacze że nowyje siej cerkwie*. Uwaga ta przepisana została z serbskiego rękopisu, pochodzącego zapewne z Uspieńskiej cerkwi w Nerodimla na Kosowym Polu lub monasteru Narodzenia Bogurodzicy w Skopje³⁵. Kanonizowany król Stefan IV Urosz był fundatorem obu ośrodków cerkiewnych.

W bibliotece klasztornej znalazły się pamiątki bułgarskiej literatury średniowiecznej, związane z działalnością nauczycieli słowiańskich: św. św. Cyryla i Metodego oraz ich uczniów³⁶. O kontaktach monasteru supraskiego z Serbią świadczy przechowywanie w bibliotece klasztornej najstarszej serbskiej redakcji żywota świętych męczenników wileńskich Antoniego, Joanna i Eustachego. Wersja białoruska żywota trzech męczenników była wersją późniejszą, choć zbliżona była treścią i formą do serbskiej. Potwierdzeniem wpływu kultury południowosłowiańskiej na białoruską było przechowywanie w Supraślu serbskich wersji licznych utworów religijnych np. *Choźdienije Arsenija Setunskogo*³⁷. Również świeckie zabytki literatury starobiałoruskiej, których liczne przykłady znajdujemy w bibliotece supraskiej kształtowały się pod wpływem serbskim i bułgarskim. *Życie Aleksandra Wielkiego*, wydane w Krakowie w 1500 roku, na ziemiach białoruskich dopełniane było serbskimi dopiskami. Znany był w Supraślu serbski oryginał powieści o Tristanie i Izoldzie. O pochodzeniu rękopisu mówi jego tytuł: *Poczinajetsja powiesti o witezach s knig serbskich*³⁸. Podane przykłady świadczą nie tylko o nietypowości biblioteki supraskiej ale wskazują na intensywny wpływ serbskiej literatury religijnej i świeckiej na ziemię białoruskie. Serbskie oddziaływanie kulturowe w XVI wieku przypada na okres rozwoju myśli renesansowej, ożywienia intelektualnego społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zbiory biblioteki monasteru supraskiego gromadzone w tym właśnie okresie, wskazują, że wpływy serbskie są widoczne w tematyce, formie i słownictwie tekstów literackich.

Bezpośrednie związki Supraśla z kulturą serbską znajdują potwierdzenie w wystroju wnętrza cerkwi Zwiastowania NMP. Oryginalność architektury świątyni obronnej Zwiastowania NMP polegała na połączeniu w budownictwie cerkiewnym gotyckiego i bizantyjskiego stylu. Konstrukcja obiektu przypomina cerkwie obronne

³⁵ A. Rogow, *Supraśl, kak odin iz centrow..*, s. 330–332.

³⁶ Zgromadzenie supraskie posiadało pisma św. Cyryla: "Pochwała trom otrokom", "Tołkowanije o kubkie Salomona" i "Życie słowiańskiego Świętego". Popularne były w monasterze supraskim pisma Klimenta z Ochrydu i Grzegorza Camblaka. F. Dobrjanskij, *Opisanije...*, s. 106–107, 117, 122–123, 224, 226–227.

³⁷ A. Rogow, *Supraśl, kak odin iz centrow..*, s. 330–331; C. P. Obnorskij, *K litieraturnoj istorii "Choźdnienija Arsenija Sołunskogo"*, [w:] *Izwestija Otdielenija ruskogo jazyka i słowiestosti*, t. XIX, Moskwa 1914, z. 3, s. 196–205.

³⁸ A. Rogow, *Litieraturnyje swiazi Bielarussii s Bałkańskimi stranami w XV–XVI w.*, s. 190–194.

św. Zofii w Połocku, Synkowiczach i Małomożejkowie³⁹. Za archimandrii Sergiusza Kimbara grupa malarzy pod kierunkiem “Serbina Nektarego malarza” ozdobiła wnętrze świątyni freskami⁴⁰. Lakoniczna wzmianka o wypłaceniu należnej sumy malarzowi za prace przy ikonostasie nie pozwala jednoznacznie określić autorstwa fresków. Często na ziemiach ruskich ci sami mistrzowie byli twórcami ikon i malowideł ściennych. Taka sytuacja zapewne zaistniała w Supraślu. Freski wykonała grupa malarzy pod przewodnictwem ikonopiscy pochodzącego z Serbii. Stanisław Stawicki utożsamia Nektariusza malującego w Supraślu, z autorem znanego *Typiku-Ermini*, czyli instrukcji, jak wykonywać freski. Według polskiego badacza, “pod względem technologicznym freski pokrywają się one, głównie, jeśli chodzi o narzut z wieloma szczegółami zawartymi w przypisach *Typika-Ermini*”⁴¹. Jeżeli przyjąć to założenie, to autor fresków suparskich był nie tylko malarzem, ale i teoretykiem sztuki, którego zalecenia szeroko stosowano na Bałkanach.

Styl fresków przypomina zabytki serbskiego malarstwa monumentalnego, a zwłaszcza wystrój monasteru Manasii z 1418 roku⁴². Są one jedne z nielicznych przykładów malarstwa bizantyjskiego na terenach polskich i białoruskich,

³⁹ S. Alexandrowicz, *Nowe źródło ikonograficzne do oblężenia Połocka w 1579 roku*, “Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XIX, Warszawa 1971, z. 1, s. 19–22; I. I. Jodkowskij, *Cerkwi prisposoblennye k oboronie w Litwie i Litowskoj Rusi*, “Driewnosti”, t. VI, 1915, s. 249–311; W. A. Canturia, *Istorija architektury Bietorusi*, Mińsk 1969, s. 88–90; M. S. Kacer, *Bietoruskaja architektura*, Mińsk 1969, s. 48–52; W. Kochanowski, *Pobazyliński zespół architektoniczny w Supraślu*, “Rocznik Białostocki”, nr 4, Białystok 1963, s. 355–396; M. Morelowski, *Zarys syntetyczny sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dzwina*, Wilno 1939; P. P. Pokryszkin, *Błagowieszczenskaja cerkiew w Supraslskom monastyrze*, [w:] *Sbornik archieograficznych statiej podniesiennyje grafu A. A. Bobrinskomu*, Sankt-Petersburg 1911, s. 22–237; A. Szyszko-Bogusz, *Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie*, [w:] *Sprawozdanie Komisji do badań sztuki w Polsce*, t. IX, z. 3–4, Kraków 1914.

⁴⁰ W *Kronice Ławry Suparskiej* zapisano pod rokiem 1557: “Serbinu Nektariu malaru [ikonopiscu] za deisis tieploje cerkwi dano 6 kop groszej i złato cerkownoje. Za dwie świateści szto on że robił triech swiatitielej i triech priepodobnych 9 kop groszej”, *ASD*, t. IX, s. 52.

⁴¹ St. Stawicki, *Czy Nektarij autor “Typika” był autorem malowideł suparskich?*, “Biuletyn Historii Sztuki”, Warszawa 1972, R. XXXIV, nr 1, s. 30–35. Podobny pogląd przedstawił historyk sztuki S. Petkowicz udowadniając, że rękopis instrukcji został sporządzony za panowania Iwana IV Groźnego, a nie w okresie prac nad wystrojem wewnętrznym cerkwi Zwiastowania NMP w Supraślu. Por. S. Petkowicz, *Nektarije Srbin, Slikow XVI w.*, [w:] *Sbornik za likowne umetnosti*, Nowy Sad 1972, s. 211–225.

⁴² A. Rogow, *Freski z Suprasla*, “Driewnoruskoje isskustwo. Monumentalnaja żiwopiś XI–XVII w.”, Moskwa 1980, s. 345–371; N. Dalmatow, *Supraslskij Błagowieszczenskij monastyr*, s. 462–466; L. T. Tapajewa, *Sormatskij portriet*, Moskwa 1979, s. 74.

niemającego bezpośredniego lub pośredniego powiązania z Rusią Suzdalską lub tradycyjnymi ośrodkami artystycznymi na Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Typ ikonograficzny fresków supraskich posiada analogie w sztuce późnobizantyjskiej z początku XVI wieku z okresu tzw. „renesansu Paleologów”. Serbska szkoła malarstwa ściennego wywarła poważny wpływ na sąsiednie terytoria ze względu na wielkie bogactwo przedstawień ikonograficznych i przystępność jej uproszczonych form. Miała ona szczególną popularność w środowiskach klasztornych. Była to już druga, po XIII wiecznej, fala wędrówki serbskich malarzy na północ, na ziemię ruskie. Porównanie fresków supraskich ze znanymi zespołami malowideł serbskich (Ohrid, Kalenicy, Lubowstiny, Ravanicy, Manasii) wykazują wspólną tradycję i podobne przedstawienia⁴³. Typy niektórych kompozycji figuralnych w dekoracji malarskiej Supraśla były zaczerpnięte z serbskiego malarstwa freskowego. Przykładem może być we freskach supraskich rozbudowany pejzaż górski i architektoniczny w tle kompozycji przedstawienia⁴⁴. Detale ubioru i uzbrojenia, tuniki, płaszcze, pasy, formy mieczów i tarcz posiadają cechy bizantyjsko-serbskie. W wystroju malarskim cerkwi Zwiastowania NMP wystąpiło zjawisko łączenia elementów sztuki Wschodu i Zachodu, jak to miało miejsce na Bałkanach i w Grecji.⁴⁵

Od połowy XVI wieku monaster supraski stał się głównym prawosławnym ośrodkiem zakonnym w Wielkim Księstwie Litewskim. Otwartość klasztoru na nowe trendy religijne i filozoficzne nie osłabiły jego pozycji w Kościele prawosławnym⁴⁶. Nadal utrzymywał on bliskie kontakty z tradycyjnymi ośrodków prawosławia w kraju i zagranicą min. z terenów Serbii i Bułgarii. Z monasterem supraskim powiązani byli wybitni działacze religijni z Księstwa Moskiewskiego, Bułgarii, Serbii i Bizancjum. Byli wśród nich O. Artemiusz, ks. Andrzej Kurbski, Maciej Czechowicz, Izajasz Kamienczanin, Ostafi Wołowicz, Maciej Strykowski⁴⁷ i patriarcha Serbski i Bułgarski Gabriel, który nadał archimandrycie Tymoteuszowi w 1582 roku prawo

⁴³ S. Szymański, *Freski z Supraśla. Próba rekonstruowania genealogii*, „Rocznik Białostocki”, t. XI, 1972, s. 161–181.

⁴⁴ Z. Lebedzińska, *Freski z Supraśla. Katalog wystawowy*, Kraków 1968, s. 26.

⁴⁵ A. Rogow, *Freski z Supraśla...*, s. 343–358; A. Siemaszko, *Malowidła ścienne cerkwi Zwiastowania w Supraślu. Rekonstrukcja programu ikonograficznego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki”, z. 21, Kraków 1996, s. 13–58.

⁴⁶ Mnisi suprascy posiadali min. druki Franciszka Skaryny; (Psałterz praski – 1517 r., Apostoł wileński – 1525 r.). J. Łabynczew, *Izdannija Franciszka Skaryny i drugih stawajanskich pierwopieczatnikow w bibliotekie supraskogo monastyra*, [w:] *Biętoruskij proswietitiel Francisk Skoryna*, Moskwa 1978.

⁴⁷ Z wymienionych osób na szczególną uwagę zasługuje O. Artemiusz. Był on uczniem Maksyma Greka. Posądzony w Moskwie o kwestionowanie kultu ikon, zmuszony był do ucieczki na Litwę, gdzie stał się obrońcą ortodoksji prawosławnej i przeciwnikiem reformacji. Artemiusz uważał, że głównym źródłem herezji jest niewiedza,

noszenia "mitry"⁴⁸. Do Ławy supraskiej przybył w 1589 roku powracający z Moskwy, patriarcha carogrodzki Jeremiasz⁴⁹. Zreformował on zgromadzenie zakonne i uczynił z niego główną ostoję Cerkwi prawosławnej w zachodniej części Litwy.

Kościół prawosławny na ziemiach ruskich, od samego początku, był metropolią, jedną z prowincji patriarchy konstantynopolitańskiego. Oddziaływanie monasterów ze św. Góry Athos i innych greckich ośrodków zakonnych odnajdujemy we wszystkich formach funkcjonowania Kościoła wschodniego na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wpływy chrześcijaństwa bizantyjskiego i bałkańskiego na stale były widoczne w sztuce cerkiewnej, architekturze sakralnej, malarstwie ikonograficznym, formach zarządzania Kościołem, religijności ludności prawosławnej i zbiorach bibliotek klasztornych. Wzrost wpływu duchowości i literatury bizantyjsko-bałkańskiej, a zwłaszcza ośrodków zakonnych ze św. Góry Athos, na życie religijne mieszkańców Europy Środkowo-Wschodniej nastąpił w II połowie XV wieku. Wówczas na ziemi Wielkiego Księstwa Litewskiego, z terenów byłego Cesarstwa Bizantyjskiego i z Bałkan, przybyła znaczna grupa mnichów, teologów i artystów głównie pochodzenia greckiego, bułgarskiego i serbskiego. Pod wpływem zagrożenia tureckiego wielu mnichów i artystów z prawosławnych ośrodków klasztornych z Bizancjum, Serbii, Mołdawii, Bułgarii, Rumunii i Kijowszczyzny przeniosła się na północ, dając początek licznym monasterom na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, Wołynia i Podlasia.

Powstałe pod wpływem św. Góry Athos ośrodki monastyczne były centrami życia kulturowego i oświatowego. Bogate zbiory biblioteczne w monasterach zawierały liczne księgi greckiego, bułgarskiego i serbskiego pochodzenia. Monastery te utrzymywały stałe kontakty z klasztorami na św. Górze Athos i innymi ośrodkami zakonnymi na Bałkanach. **Przykładem tych kontaktów są bogate zbiory literatury bizantyjskiej w bibliotece monasteru supraskiego.**

---

a jedynym skutecznym środkiem jej zwalczania jest upowszechnienie w społeczeństwie pisma Świętego. Pisma O. Artemiusza poruszyły szerokie kręgi społeczności prawosławnej i stały się impulsem do rozwoju pism polemicznych. Fragmenty posłań Artemiusza znalazły się w pismach polemicznych mnichów supraskich, min. w dziele archidiacona Eustachego, "Spisanie protiv Lutrow". P. Zankow, *Stariec Artemij, pisatiel XVI wieka*, "Żurnal Ministerstwa Narodnego Proswieszczenija", Moskwa 1887, t. CCLIV, s. 47–64. O pobycie Macieja Strykowskiego w Supraślu por. A. Mironowicz, *Latopisy supraskie jako jedno ze źródeł "Kroniki polskiej..." Macieja Strykowskiego*, [w:] *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, pod red. J. Tomaszewskiego, E. Smułkowej i H. Majeckiego, Warszawa 1988, s. 23–32.

⁴⁸ ASD, t. IX, s. 82–83.

⁴⁹ ASD, t. IX, s. 88